

- ¹⁷ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.233.
- ¹⁸ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С.3, 192–198.
- ¹⁹ Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М., 1978. – С.176.
- ²⁰ Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С.214–215.
- ²¹ Фодор И. Понятие языка, культуры и этноса в изучении древней истории венгров // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. – Ижевск, 2003. – С.21.
- ²² Бродель Ф. Время мира. – М., 1992. – С.40.
- ²³ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.234; Сапунов Б.В. Книга в России в XI–XIII вв. – Л., 1978. – С.59.
- ²⁴ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – С.60.
- ²⁵ Моця О.П. Київська Русь: результати і перспективи досліджень // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.47–48.

The article reviews ethnic integration questions of different strata of the Kyivan Rus' epoch into so called Old Rus' nationality. It prejudices the statement of official soviet historiography about unconditional relations of all social groups on the territory of the greater part of eastern Europe at the end of 1st – first half of 2nd millennium A.D.

А.В.Блануца, Д.П.Ващук*

**ІНСТИТУТ “СТАРИНИ” Й “НОВИНИ” В ПРАВОВИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ
ДЖЕРЕЛАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(ДРУГА ПОЛОВИНА XV–XVI ст.)****

У статті розглянуто функціонування інститутів “старини” й “новини” в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського другої половини XV–XVI ст. Проаналізовано списки уставних земських грамот та відзначено, що починаючи з третини XVI ст. в офіційних юридичних документах указані категорії не вживаються. З’ясовано процедуру зловживання шляхтою “стариною”: усі вигідні нововведення захищались і визначались як “старі звичаї”, а невигідні відкидались. Це яскраво підтверджує аналіз операцій з купівлі-продажу землі. Зокрема, обмеження продажу земельних угідь у достатуваний період уважалось виявом “старини”, яка існувала з давніх часів. Однак скасування такого обмеження, що стало “новиною” для суспільства, відразу перетворилось на “старину”, оскільки це відповідало інтересам шляхти.

Досліджуючи історію Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), учений неодноразово зустрічає в джерелах “хрестоматійний” вираз: “Старини не рухаєм, а новин не вводим”, який став своєрідним гаслом політики Вільна на анексованих територіях. Перше, що спадає на думку, – це збереження на конкретній території чогось у недоторканості, як правило, існуючих порядків, що, власне, і визначається як “старина”. Відповідно “новина” мала принципово відрізнитися від “старини”, оскільки її запровадження, наприклад, у вигляді законодавчих актів, могло призвести до суттєвих змін як у політико-правовому, так і в соціально-економічному житті окремих земель ВКЛ.

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ; Ващук Дмитро Петрович – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** В основі статті – ідея доповіді, виголошеної на II Міжнародній науковій школі “DRERUPA – 2005” “Школи історіографії в країнах Східної Європи після 1991 р.: класичні джерела та нові методи аналізу (XVI–XVII ст.)” (Париж, 12–24 вересня 2005 р.).

Проте, чи відповідав задекларований “консерватизм” реаліям? З’ясувати це – мета статті. Об’єктом аналізу стали правові та економічні джерела (різноманітні законодавчі акти, вироки в судових справах, трансакційні угоди купівлі-продажу земельних володінь тощо).

Вияв “старини” в правовій практиці

В історіографії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. дієвість цієї норми практично не піддавалася сумніву. Наприклад, на думку М.Любавського, великі князі литовські в організації держави “мало проявляли творчої волі й розуму, посилаючись постійно на старину”¹. М.Грушевський у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” писав: “Консерватизм (“старини не рухаєм, а новин не вводим” – *Авт.*) узагалі став гаслом політики литовського правительства ... староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в. князівство Литовське, мусять бути в цілості задержані”. Єдина умова, яку висувала держава, – військова служба. Саме це, уважав учений, було причиною “дуже важних змін у суспільних відносинах”². Водночас, попри фактичну двозначність власних трактувань, М.Грушевський так і не піддав глибокому критичному аналізу той самий “консерватизм”.

Одним із перших українських учених, хто засумнівався в істинності цього твердження, був І.Крип’якевич. Він уважав, що “хоч литовські князі заявляли, що “новин не вводять”, проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам... Так литовські князі намагалися знищити в Україні стремління до створення самостійного державного життя”³.

У сучасній історіографії принцип “старини не рухаєм, а новин не вводим” став предметом спеціального дослідження М.Крома. Це, по суті, перша серйозна критична публікація з теми. Основне питання сформульоване таким чином: “Як могли відбуватися зміни в суспільстві, девізом якого було: “Мы старини не рухаєм, а новини не вводим?”⁴. Найцікавіше полягає в тому, стверджував історик, що “якраз у той час, коли влада найголосніше заявляла про свою прихильність до “старини”, у великому князівстві повним ходом ішли значні перетворення”⁵. Ми не аналізуватимемо статтю повністю, а тільки відзначимо, що висновок виглядає так – “Принцип непорушності старини зовсім не означав неприпустимості будь-яких змін і новин. Це був свого роду “імунітет”, але імунітет вибірковий: тільки шкідливі новації населення вважало “новинами” й відкидало, а будь-які пільги чи привілеї не вважались нововведеннями й вільно втілювались у життя”⁶.

Також в одній із публікацій предметом розгляду була рецепція норм “Руської правди” в правових пам’ятках Великого князівства Литовського. Досить цікаві результати дав порівняльний аналіз норм Новгородської, Жмудської, Київської та Волинської уставних грамот із “Руською правдою”: лише незначна частина норм акцентована в низці положень розглянутих обласних привілеїв. Це, передусім, стосується прав удів і дітей. Щоправда, у “Руській правді” вони тлумачаться значно ширше, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності дружини та дітей злодія (але в “Руській правді” ця стаття застосовувалася до холопів з обмовкою для вільних людей, а в Київському привілеї – до представників шляхетського стану). По-третє, у забороні холопам бути свідками. Натомість, із іншого боку, система судочинства та статті “про татьбу” уставних земських грамот не мали нічого спільного із “Руською правдою”⁷.

На наш погляд, вона не мала істотного впливу на обласні привілеї Київщини, Волині, Жмуді й Новгородської землі. Відтак, абсолютизувати повну рецепцію староруської правової спадщини у Великому князівстві Литовському не зовсім коректно.

Такий висновок, у свою чергу, ставить під сумнів уявлення, що обласні привілеї виступали своєрідним гарантом збереження місцевої “старини”. Генетично артикули уставних грамот виступають радше як “новини”, проти яких так активно боролася місцева шляхта, подаючи водночас новообраним великим князям литовським прохання про підтвердження обласних привілеїв.

Наприклад, при пожалуванні Сигізмундом I Старим Київщині уставної грамоти в 1507 р. наприкінці документа читаємо: “ Мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по-тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта”⁸. Це при тому, що сам великий князь у цьому ж привілеї, у порівнянні з грамотою Олександра Ягеллончика⁹, додав на прохання київської шляхти декілька нових пільгових артикулів: “Такожъ просили нас князи и панове, и земляне киевские, ижбы им новины уводили врядники наши, воеводы киевские... и били нам чоломъ, абых имъ тые новины отложыли”¹⁰.

Виникає питання, як же тоді бути з непорушністю “старини”? Парадоксом тогочасної свідомості було те, що різноманітні “нові” норми в момент пожалування вже ставали “стариною”, навіть не пройшовши випробування часом і, відповідно до консервативної декларації, не підлягали модифікації. З іншого боку, запровадження місцевими урядниками яких-небудь нововведень, які були не до душі мешканцям регіону, відразу ставало предметом оскарження в суді – причому за свідченням джерел, останні часто вигравали справу.

Для прикладу розглянемо справу між мозирським намісником Андрієм Немировичем і “господарськими людьми”, міщанами Мозирської волості (8 грудня 1510 р.). Останні скаржилися великому князеві Сигізмундові I Старому на намісника, який “им кривды делал и новины уводил (курсив наш – Авт.), брал на них на каждую неделю по шести копъ грошей себе на страву и сено велел им на себе косити, и дрова возити, и сторожу от татар стеречи, и послы наши и гонцы стацею поднимати, и подводы под них давати...”. Андрій відповів, що “им тых кривд не делал, нижли дей вы сами со мною вмовили давати мне на каждую неделю по шести коп грошей на страву. А штося тычет иных пошлин, ино дей и первые наместники мозырские также з вас бирывали и службы и дачки есте потомуж служивали и даивали”¹¹.

Відзначимо, що, відповідно до уставної грамоти Київської землі 1507 р., залежні люди повинні були відбувати повинності на користь свого власника: “Ст. 27. А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити (на користь великого князя литовського – Авт.), толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть”¹². Оскільки позивачами виступили господарські люди, то мозирський намісник порушив цитовану статтю привілею й тому рішення Сигізмунда було більшою мірою на їхню користь. “И мы тому порозумевшы, – ідеться далі в справі, – иж тым людям нашим в том тяжкость ся великая деет, встановили есмо им в роком, чым мають его и иных наместников наших мозырских поднимати. Напервей мають ему в каждый год давати з места и з волости и с каждого дыму по полукопе грошей а по пол-бочце жита. А он мает с того сам живность мети из слугами своими, и послы наши и гонцы стацею поднимати, и подводы под них нанемшы давати и сторожу от татар стеречи... Также мещане наши и волостные люди мозырские больши того дачок, которые ж вышей того в томъ листе нашом вряжены, не мають ему никоторых давати. А што перед тым ему даивали ... не мають ему давати”¹³.

Таким чином, устанавлювалася щорічна платня – півкопи грошів і півбочки жита. Із цієї суми намісник повинен був разом зі своїми слугами відбувати господарські повинності.

Одна з норм Київської грамоти звільняла шляхетських підданих від участі в переслідуванні ворога: “Ст. 33. А в облаву церковным людем и князскимъ, и панскимъ, не ходити”¹⁴. Порушення цієї пільги дало привід киянам 18 червня

⁸ Обласні привілеї або уставні земські грамоти до видання I Литовського статуту (вересень 1529 р.) були офіційними законодавчими актами, які регулювали внутрішнє життя окремих земель ВКЛ (Авт.).

1522 р. скаржитися Сигізмундові I Старому на київського воєводу Андрія Немировича, “ижбы ся им от тебе (воєводи – *Авт.*) кривды и тяжкости всякие делали и новины уводишь..., коли деи котории мещанин коня не маеть и ты (воєвода – *Авт.*) деи кажешь им з собою *на погоню ходити* (курсив наш – *Авт.*), а перед тым таковыя пешие мещане в замок хожывали”. Резолюція господаря була такою: “Мы тебе в томъ очевисте рассказали тымъ обычаемъ: естли котории мещанин может мети коня, тот маеть с твоею милостью на погоню ездити, а хто бы не мог з достатчичи коня купити, тот маеть в замку быти”¹⁵. Тобто, у переслідуванні мусили брати участь ті особи, які були спроможні купити собі коня, інші – займались замковими роботами.

Київський привілей 8 грудня 1507 р. ¹⁶	Київський привілей 1 вересня 1529 р. ¹⁷
Ст. 15 А о подымщине, <i>как будеть было за великого князя Витовта</i> ^b (тут і далі курсив наш – <i>Авт.</i>)	Ст. 42. А подымъщины людем ихъ намъ, господару, не давати, нижъли мають они паном своим давати, хто кому служить.
Ст. 24 А церковным людемъ и князским и панским село от села подводъ не давати, <i>как будеть было за великого князя Витовта.</i>	Ст. 21. А церъковънымъ людемъ и князьким, и паньскимъ село от села подвод не давати.
Ст. 27 А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть, <i>как будеть было за великого князя Витовта</i> ; наши двory нашими людми селити.	Ст. 24. А церъковнымъ людемъ и князскимъ, и паньскимъ езовъ не езити, и сена не косити, и дворовъ нашихъ не селити, толко имъ знати своих господарей, хто кому служыть. Дворы наши нашими людми селити.
Ст. 30 А бобровъ по церковным и по князскимъ селомъ, и по паньским, и по боярскимъ, не гонити: гонити нашимъ бобровникомъ по тым полосам, куда будутъ бобровницы гонивали <i>великого князя Витовтовы</i> , и нашимъ бобровникомъ по тымъ же полосамъ гонити.	Ст. 27 А бобровъ по церъковъным и по князскимъ, и по паньскимъ, и по боярским селом не гонити нашимъ бобровникомъ по нашимъ землям и водам.
Ст. 31 А которие люди церковные и князские, и панские, в Чернобыли недели стерегутъ, тымъ людемъ коней не паствити и дровъ не возити, толко имъ сморети недели свое, посла да гонца, <i>как будеть было за великого князя Витовта.</i>	Ст. 41. А што люди люди церъковъные и князские, и паньские, и боярские стерегивали недели в Чернобыли и подводы даивали воєводамъ и посломъ, и гоньцом нашимъ и татарскимъ, мы имъ и людемъ ихъ, з ласки наше, то вечно отпустили.
Ст. 34 А княземъ и паномъ и бояромъ с послы к Орде не ходити, слугамъ ходити. А кого будеть бояръ к Орде надобе с послы нашими ехати, и мы маемъ листом нашимъ тых обослати, и они мають ехати, <i>как было за великого князя Витовта</i> (все виділено нами. – <i>Авт.</i>)	Ст. 30 А князем, паномъ и бояромъ с послы къ Орде не ходити, слугамъ ходити. Будеть ли потреба къ Орде с нихъ кого послати, мы маемъ того обослати, а он мает ехати в поселстве.

Таким чином, буквальне сприйняття вказаної “аксіоми” – “старини не рухаєм, а новин не вводим” – не відповідає історичним реаліям. Більше того, навіть в офіційних правових документах із першої третини XVI ст. посилання на “старину” поступово зникають. Нижче наводимо тексти уставної грамоти Київщини двох редакцій, які ілюструють цей висновок.

Аналогічну тенденцію спостерігаємо й у випадку зі Жмудським обласним привілеєм. Він вартий особливої уваги через те, що до нашого часу збереглись

^b Посилання на “часи Витовта” є своєрідним синонімом виразу “старини не рухаєм” (*Авт.*).

як архетипна грамота, так і пізніші підтвердження^с. Порівняльний аналіз статей грамот яскраво засвідчив, що посилання на “старину”, так звані “часи

Привілей 1441 р. ¹⁸	Привілей 1492 р. ¹⁹	Привілей 1529 р. ²⁰
A co zdawna dzierzeli przy daninie naszey, przy wielkim xi' zêciu litewskim Wito ³ dzie (тут і далі курсив наш – Авт.) sio ³ a y co innego, to im tak y po dawnemu dzierzec wolno nieporuszno.	Теж хочем их ласками и прыязными нашими, и дарми находити, яко их панове княжата Витолтъ и отец наш Казимир в данью и в дарованью суть заховали. Теж подаванье, которым шляхтам и бояром князи Витолт, Швитрыкгал и Жыкгимонт, и теж отец наш даровали, хочем то ховати и держать	Которыи ж дворы и волости взяли есьмо в нашу моц и в подаванье наше и потомковъ наших... чыним и вставляем новую справу и платы наши и врьднички..., которыи ж державцы дворов наших и тивуны волостей жомоитских мають ся радити и справовати не иначе, одно водлуг воли наше и тое уставы выписаное.
Iako zdawna xi' zêciu naszemu wielkiemu krolu y dziadu naszemu wielkiemu xi' zêciu Wito ³ du s ³ uzyli, a teraz ani nam takoz s ³ uzyc, a niewoli im niekturey czynic nia mamy.	Теж которая шляхта была часу короля Владислава и князя Витолта, и тутеж отца нашего, тыи вси от того часу хочем мети и держати шляхта. А которыи люди с посполства поступовали, и службы часу короля Влодыслава и князя Витолта, и теж отца нашего, таки теж службы и нам мають поступовати.	А если бы в тыи роки летьнии зашла слыжба наша и земская, а подданыи наши где бы ся рушыли на слыжбы нашу, а з земли Жомоитское в тот час также бы ся рушыли.
A do tych, co przy dziadu naszym, przy wielkim xi' zêciu Wito ³ dzie, zamki dwory nasze we Zmoydzi byly, to nam po dawnemu odprawowac powinni béd ¹ do tych dworow.	И теж на роботы замковыи не мають ходити, яко за князеи Витолта и Казимира.	
A zwierz im w lasach y ryby w ieziorach, w rzekach po dawnemu, iak przy wielkim xi' zêciu Wito ³ dzie by ³ o.	И теж звер усякий посполитыи в лесех, и рыбы в реках так, яко с стародавна ловили, того им и тепер допусчамы.	
A kturzy kunicznicy przy dziadu naszym, przy wielkim xi' zêciu Wito ³ dzie, kunice dawali, ci y teraz po dawnemu dawac kunicé nam powinni béd ¹ .	А которыи за дань давали куницы часу князя Витолта, тыи тепер мають давать, и платит тыи куницы.	... не отпускаючы стародавнего обычая, штос я дотычет куничного плату, которыи люди наши куничники дайвали на нас по шестинадцать грошей, мы в том им ласку нашу вчинили, отпустили есьмо им от тых куниц, по чотыры грошы...

Вітовта”, зникають ближче до часу видання I Литовського статуту, тобто кінця першої третини XVI ст.

^с До таблиці ввійшли грамоти трьох редакцій: 1441 р., 1492 р. і 1529 р., що їх видали, відповідно, великі князі литовські Казимир, Олександр і Сигізмунд. Перший привілей складався з 13 статей, інші два – набагато ширші і їхній зміст децю відрізняється. Тому ми визначили лише ті норми, які частково збігаються з протографом (Авт.).

У І Литовському статуті теза “старини не рухаєм, а новин не вводим” теж відсутня. Щоправда, у вступній частині ще згадуються великі князі литовські Вітовт, Сигізмунд Кейстутович, Казимир і Олександр. Так, в артикулі 19 читаємо: “Теж хто бы которое именье або отчизну за короля Казимера во-в покои мел, а за Олександра ни хто ся о то не впоминал, тогда маеть во-в покои держати. А хто будеть искати земли, а ему король дасть, не маеть инога ничего, толко так, как ему дано а как на короля держано; и што бы хто отнял, как господар дал, того маеть искати. А естли бы хто в него тую землю отнял, а держал то за Витовта, за Жикгимонта и за Казимера, тот и тепер маеть то держати”²¹.

Проте домінуюче положення в суспільстві починає займати кодифіковане право, яке стало своєрідною “новиною”, повністю сприйнялося населенням ВКЛ і вже після запровадження І Литовського статуту знаходимо цьому підтвердження в джерелах. Наприклад, справа між Блажейном Жиховським та Яном Коволевичем була вирішена 4 жовтня 1529 р. Останній мав заплатити своїй сестрі, дружині Б.Биховського – Дороті, чверть вартості маєтку “водлуг нынешнего права нового” (І Литовського статуту – *Авт.*)²², що й було зроблене без будь-яких зауважень. 20 листопада 1530 р. Сигізмунд І Старий наказав луцькому старості Федорові Чорторійському розв’язати справу між Грицьком Синютою, служебником князя Костянтина Острозького та волинським зем’янином Яцьком щодо маєтку Пруси: “Абы твоя милость (староста – *Авт.*) тому Яцьку казал перед собою стати и о том межи ними досмотрел и справедливость тому вчинил *водле нынешних прав наших от нас всему панству ново данных* (курсив наш – *Авт.*) так, пакбы им в том кривды не было, а нам бы они болши того не жаловали”²³. Подібні приклади можна наводити й надалі.

Таким чином, як показав аналіз джерел правового характеру, “старина” аж ніяк не була виявом “консерватизму” литовської політики. Ба більше, великокнязівська адміністрація поступово запроваджувала “нові закони”, які місцева шляхта й називала “стариною”. Тому поступове розширення шляхетських прав і, відповідно, домінування “нових” законів над “старими” призвело до того, що близько першої третини XVI ст. ці категорії практично не вживались в офіційній юридичній документації, оскільки за таких обставин теза “старини не рухаєм, а новин не вводим” виглядала б анахронізмом.

Купівля-продаж землі як один із виявів соціальної складової “старини”

Розглянемо, як категорії “старина” й “новина” впливали на соціальні відносини у ВКЛ, на прикладі чи не найбільш важливого аспекту – купівлі-продажу землі. Адже аналіз еволюції поняття “старина” в документах, пов’язаних із земельними операціями (контрактами купівлі-продажу), деякою мірою дозволить зрозуміти, як нововведення економічного характеру протягом певного часу перетворювалися на “старину”.

У достатутувий період у ВКЛ питання стосунків між великокнязівською владою та адміністрацією окремих земель, у тому числі й поземельні, регулювалися обласними привілеями, або уставними земськими грамотами^d. У цей період, до прийняття І Литовського статуту (вересень 1529 р.), як прояв категорії “старини” було санкціонування продажу вотчин, купівель та вічних тримань²⁴ великим князем литовським. Саме за його згоди відбувалися всі операції купівлі-продажу на території ВКЛ. Згідно з правом відчуження шляхетських маєтностей, для набуття “важності” (узаконення) таке відчуження вимагало попередньої згоди великого князя або його урядників²⁵. Наприклад, 28 серпня 1482 р. великий князь литовський Казимир дозволив панові Мартину Гашто-

^d На сьогодні дослідникам права ВКЛ відомі 12 грамот, наданих землям: Жмудській (1441 р. і 1492 р.), Бельському повіту (1501 р.), Волинській (1501 р. та 1509 р.), Вітебській (1503 р. та 1509 р.), Смоленській (1505 р.), Київській (1507 р. і 1529 р.), Полоцькій (1511 р.), Новогрудській (1440 р.) (Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.90–91).

вичу купити “земљи бортные и пашные, и сеножатные и озера, и езы... на Немне въ Ляховичохъ и нижеи Ляховичъ противъ Дубровъки, и далеи по Немну”²⁶. 23 січня 1487 р. Казимир дав згоду на інший продаж, згідно з яким служебник пана Миколи Радзивілла – Андрій Іванович купив служебне село Войничі, зазначивши, що з того села виставлялася одна панцирна служба. Андрій Іванович висловив готовність служити з купленого села “трема панцьири”, на що й отримав дозвіл від великого князя (“И мы ему тое сельцо призволили купить”)²⁷.

Ключовим моментом у відчуженні земельних володінь шляхти ВКЛ було так зване “право близькості”. На практиці це означало, що на купівлю тієї чи іншої шляхетської маєтності першочергове право мали близькі родичі або особи, пов’язані з продавцем родинними зв’язками. Приміром, у судовій справі від 18 лютого 1529 р. господарського боярина Ошмянської волості Буковина Марковича зі своєю сестрою Ганною Бартошовою про продаж останню материзного маєтку Старинки, перший скаржився на свою сестру, яка, не маючи на те права, продала вказану маєтність пані Сологубовій, апелюючи до права близькості: “А я мѣ такъ близкий (тут і далі підкреслення наше – Авт.), как и она к тому именью”. У результаті, справа вирішилася на користь Ганни Бартошової, бо її аргументи щодо права близькості були для суддів більш переконливі, адже вона “... иж и з близкою своєю, с Кропивною, тое именье держу и теж и листы судовые на то мам”²⁸. З іншого боку, згідно з правом близькості, шляхта не могла продавати вотчинну маєтність цілком, тим самим відчужуючи володіння від інших членів родини. Прикладом цього може слугувати судова справа від 15 травня 1529 р. між Юрієм Мацковичем Петровичем з господарською бояринею Томковою Барбарою. Так, Ю.Мацкович скаржився на Томкову Барбару та її сина Станіслава, що вони тримали у власності його вотчину в Кусенях, частину брата Криштофа, який помер, не знаючи “которымъ обычаемъ”. На це господарська бояриня повідомила суддям, що Криштоф Мацкович продав указану частину маєтності її чоловікові Томкові, а свої слова підтвердила купчим листом. У цьому листі також було записано, що під час укладання договору купівлі-продажу був присутній і сам Ю.Мацкович. На це позивач відповів: “И мене в лист купъчый написати казал, а я то чынилъ з бою и з неволи”. Судді, вислухавши аргументи сторін, запитали, чи всю частину своєї вотчини продав К.Мацкович? Відповідь шляхтичів була позитивною, що й дало підстави винести вирок: “И мы, тому зрозумевшы, кгда жъ тотъ Крыштофъ отъчызну свою всю продалъ а от брата отдалилъ, а того у-в обычаю нет, ижбы шляхтич мел продати обель, а маючи братью або близкихъ можетъ третью часть продати або хотя всю отчызну заставити, а на вечность отчызны своее не можетъ продати и от брат(ь)и або отъ близкихъ отъдалити”²⁹. Згідно з правом близькості, Ю.Мацковичу було надано дозвіл викупити в Барбарі Томкової та її сина вказану вотчину за суму, яку останні заплатили К.Мацковичу (“полътретьядъцать копъ грошей”)³⁰.

Саме третина шляхетських володінь була тією частиною, яку, згідно з правом близькості, дозволялося відчужувати шляхті ВКЛ. Яскравим прикладом цього може слугувати договір продажу (1503 р.) третьої частини вотчинного маєтку Несудовчина королівським служебником Костюшком, що характеризує право близькості. Так, продавець, оформляючи договір продажу вказаного володіння, зазначив, що продає лише третину вотчини, щоб зовсім не позбавити себе й своїх нащадків Несудовчиного маєтку (“*nicz zgoła prawa tam dla siebie i potomkow szwuych nie zostawuiąc*”)³¹.

Уперше дослідження, присвячене розгляду терміна “третина”, зробив польський історик-медієвіст Ю. Бардах. Він запровадив в історіографію термін “третина” (“*trzesizna*”) – частина, вільна для відчуження. Висвітленню цього питання він присвятив ґрунтовну статтю, в якій на широкій історіографічній та джерельній базі простежив функціонування права близькості й, зокрема, дію норми про “трегину”. Дослідник відзначив, що практика вільного відчуження третини шляхетських маєтностей із подальшою заставою двох третин усталилася у ВКЛ в останній чверті XV ст.³² “Джерела вказують, що така практика, – писав Ю.Бардах, – була насамперед результатом діяльності господарського су-

ду, який в межах своєї юрисдикції сприймав відчуження третини “дідицтва” як статтю права”³³.

Загалом сюжети, пов’язані з правом близькості, принагідно розглядали історики кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, П.Домбковський тлумачив дозвіл на продаж лише третини родових маєтків як спосіб убезпечення шляхетських родин від повної втрати своїх вотчинних помість³⁴. Відомий історик-литуаніст М.Владимирський-Буданов у фундаментальній розвідці “Заставное владение” торкнувся також і питання про “третину”. Він підкреслив, що “закон про право продажу маєтності лише в її третині, а також застави в дві третини є заміною старого права родового викупу”³⁵. Учений висловив також припущення, що “насправді закон про заборону продажу понад третини маєтності діяв так довго, що не міг не залишити після себе стійкої звички в населення”³⁶.

На нашу думку, таке припущення М.Владимирського-Буданова є помилковим у тому сенсі, що насправді стійкої звички в населення ВКЛ після 1566 р. продавати не більше третини володінь не існувало, принаймні, до такої міри, щоби договори купівлі-продажу в третину маєтності кількісно перевищували б подібні договори, в яких об’єктом купівлі чи продажу була б уся маєтність цілком³⁷.

Відзначимо, що норма про “третину”, як і багато інших, була санкціонована І Литовським статутом³⁸, а це означає, що вона широко практикувалася шляхтою ВКЛ і до 1529 р. На це вказують приклади продажу частин шляхетських маєтностей ще в ХV ст. М.Владимирський-Буданов із цього приводу писав, що норма про продаж третини помістя вперше зустрічається в І Литовському статуті, натомість на практиці реалізувалася лише заборона на продаж двох третин маєтності³⁹. Із цією тезою складно погодитися, оскільки згадки про право продажу третини шляхетської маєтності нерідко трапляються в джерелах і до прийняття І Литовського статуту. Наприклад, 13 травня 1494 р. київський зем’янин Кузьма Григорович скаржився на звягельського намісника Яцька Мезинця, що той володів островом Конячий його дядька Івана Ковилинського на незаконних правах. У відповідь Я.Мезинець повідомив великому князеві Олександрові про те, що купив згаданий острів у дядька Кузьми Григоровича за 6 кіп грошів, мотивуючи це тим, що “дядко можетъ отъ братаничовъ своихъ и отъ сестренцовъ третюю часть имения своего продати, кому бы хотел”. У своїй постанові Олександр підтвердив право Я.Мезинця на острів Конячий, не вгледівши в цьому нічого протизаконного. До того ж сам Кузьма Григорович зізнався, що острів за своїми розмірами не перевищував третини маєтності його дядька⁴⁰.

Подібні приклади зустрічаються й у першій третині ХVІ ст. Так, 3 жовтня 1517 р. берестейський зем’янин Юрій Збунинський звернувся з проханням до віленського воєводи пана Миколи Радзивілла підтвердити купівлю ним третьої частини Туминського маєтку у своєї тітки Олюхни Туминської. У даному документі були чітко визначені розміри третини маєтку, що й записано в стверджувальній частині акту: “Того имения Тумина третюю часть, два жеребии Ходкевича а Данила Ходкевича и братью их, и млынъ под дворомъ держати с всеми землями пашными и сеножатми и лесы, и з дубровами, и со вьсимъ с тым, как тая третяя часть Тумина в себе ся маєть...”⁴¹. 5 травня 1518 р. великий князь Сигізмунд І підтвердив купівлю пана Олександра Ходкевича в зем’янина Ігната Микитинича з дружиною Мариною третини маєтку в Овдові (“третьюю часть на вечность”) та запис на дві третини цього ж маєтку в 300 копах грошів⁴². 1 червня 1519 р. Сигізмунд І підтвердив ще одну купівлю, згідно з якою новогрудський воєвода пан Ян Збжезинський купив у королівського дворянина Яна Міхновича “trzecià czesc [dobr] zamienonskich”⁴³.

Цікавий документ, що підтверджує задекларовану авторами тезу, знаходимо в гродських актових книгах. Зокрема, в акті продажу від 8 квітня 1567 р. зем’янин Хелмського повіту Щасний Ванкович Луковський повідомив, що “первей сего продал был есми имения моего отчизного у повете Володимерском на имя Лазкова третюю часть на вечност брат и своєї кривной дворяном гсдря короля его млсти пну Семену а пану Павлу Григоревичомъ Оранским, а две ча-

сти того ж именья моего Лазкова и заставу в суме пнзеи ведле первшого статуту старого им же есми заставил. Которого ж именья моего Лазкова, от мене имъ проданого, оное третее части на вечност и двох частей заставных держали они у спокойномъ держаню большей сорока лет (тобто, як видно з документа, продаж був здійснений до 1527 р.), аж до сего часу, а кгда ж въ статуте новомъ описано ест, иж волно каждому шляхтичу имене все огуломъ продати якимъ хочачи...”⁴⁴ Далі Щасний Луковський дає згоду панам Семену й Павлу Оранським купити дві третини заставного маєтку Лазкова за 12 кіп грошів, посилаючись на норму статуту 1566 р. (“дал есми тому покои и ведле теперешнего статуту тоє имене свое отчизное на имя Лазково продал есми...”⁴⁵).

Таким чином, не підтримуючи гіпотези М.Владимирського-Буданова, ми солідарні з відомим литуаністом В.Пічетою, який, досліджуючи джерела І Литовського статуту, підкреслював, що до статуту не вводилися нові норми, а лише узагальнювалися, систематизувалися та узаконювалися ті, які вироблялися в процесі соціально-економічного й політичного життя населення всіх земель, що входили до складу ВКЛ⁴⁶. Інший представник радянської історіографії Д.Мишко спеціально не розглядав значення норми про “третину” – даючи лише загальну характеристику статуту, він писав, що в 3 розділі “головну увагу звернено на зміцнення прав землевласників, за якими зберігалось спадкове землеволодіння на “вечные времена”⁴⁷.

Практична реалізація права продажу третини родових маєтностей у період між статутами 1529 й 1566 рр. засвідчується низкою документальних джерел. Наведемо кілька прикладів. Так, 6 січня 1542 р. полоцький воевода, маршалок Ян Юрійович Глебович купив маєток Басине в братів Богуфаловичів. Спершу він оформив купчу на третину маєтку з Яковом Богуфаловичем, потім на другу третину – з Іваном Богуфаловичем, і на останню третину – з Василем Богуфаловичем. У результаті кожен із Богуфаловичів за свої продажі отримав від Яна Глебовича по 200 кіп грошів⁴⁸. 1 грудня 1555 р. Сигізмунд Август дав підтвердження на купівлю маршалка ВКЛ Остафія Богдановича Воловича у дворянина Степана Яновича Сапіги з дружиною Богданою частини фільварка під Гродном, над Марківським перевозом (“тую част свою в ономъ фолварьку у третью часть именей своихъ на вечность за дванадцать копъ грошей”⁴⁹). Ще один приклад, в якому яскраво відбивається положення І Литовського статуту про дозвіл продажу третини й застави інших двох третин маєтностей – 2 травня 1559 р. зем’яни Ковенського повіту Зофія Янівна Теличанка разом із чоловіком Михайлом Себастьяновичем Шембелем віддали в заставу Станіславові Миколайовичу Рокицькому дві третини маєтків Линькова й Линькова Малого в сумі 300 кіп грошів⁵⁰. Цього ж дня вони продали Рокицькому третю частину згаданих володінь за 20 кіп грошів⁵¹.

У II Литовському статуті 1566 р. було зняте обмеження на продаж третини шляхетської маєтності⁵². Відзначимо, що для традиційного суспільства це була своєрідна “новина”, яка перекреслювала усталену роками добру “старину”. Як же на практиці таку “новину” сприйняла шляхта ВКЛ? На це може дати відповідь аналіз джерел, в яких фіксувалася інформація про купівлю-продаж шляхетських володінь. Нагадаємо, що згідно з дотриманням “старини”, шляхта й надалі продавала б свої володіння частинами, що не перевищували б третини маєтності. Насправді маємо протилежну картину. Так, у Володимирському гродському суді (Волинське воеводство) протягом 1566–1570 рр. було зафіксовано 16 випадків, коли повітова шляхта продавала чи купувала свої володіння. Лише в одному випадку об’єктом купівлі-продажу була третина маєтку⁵³, що становить 0,06% від загальної кількості зазначених контрактів. У документації земських та гродських актових книг сусіднього Луцького повіту вдалося виявити 10 договорів, в яких об’єктом купівлі-продажу були третини шляхетських маєтностей⁵⁴. Загалом тут було зафіксовано 379 контрактів купівлі-продажу⁵⁵. У даному випадку договори купівлі-продажу з об’єктом у третину маєтності в процентному співвідношенні становлять лише 0,03%. Опрацювавши реєстри Руської (Волинської) метрики за 1569–1599 рр., було виявлено 20 договорів купівлі-продажу шляхетських володінь. Серед них у жодному

випадку не зустрічається контракт, де б шляхта купувала чи продавала третину маєтності⁵⁶.

Вельми промовистими є результати опрацювання документів книг записів та судових книг Литовської метрики. Так, за проміжок часу від 1566 р. й до кінця XVI ст. вдалося віднайти лише 11 контрактів купівлі-продажу (власне, це підтвердження великого князя на купівлю чи продаж), в одному з яких продавалася третина шляхетського маєтку⁵⁷. Це 0,09% від загальної кількості даних договорів. Загалом у період до запровадження статуту 1566 р. в документації Литовської метрики зафіксовано понад 450 підтверджень або дозволів на купівлю-продаж шляхетських володінь⁵⁸.

Отже, як видно з різних джерел, практика купівлі чи продажу третини шляхетських володінь зустрічається дуже рідко (від 0,03 до 0,09%). Тому здійснений нами аналіз джерел дає підстави стверджувати, що норма про “третину”, яка протягом XV–XVI ст. закріпилася як “старовина”, відразу після її скасування (таке скасування мало означати для шляхти “новину”) втратила силу як в юридичному полі, так і на рівні традиції. Такі нововведення не сприймалися шляхтою ВКЛ як “новина” ще й тому, що на вимогу й під тиском саме шляхти в положеннях II Литовського статуту було санкціоновано вільний продаж земельних володінь. Тому така “новина” дуже швидко стала для шляхти доброю “стариною”, адже подібні зміни в правовому полі поземельних відносин були вигідні основним гравцям у цій сфері.

Позитивне сприйняття шляхтою “новини” про вільний продаж своїх володінь яскраво підтверджується документально. Так, виразний наголос на дозволі продавати не лише третину родового маєтку робиться в угоді продажу від 9 квітня 1571 р., згідно з якою княжна Катерина Ружинська продала Роговицький маєток шляхтичеві Іванові Воритському за 600 кіп грошів (“ижъ волно каждому зъ станов шляхетских не толко третю част имени своего, але и все з зоймом кому хочечи от детей и потомков и близких своих отдаючи на вечност продати, записати...”⁵⁹). Подібний акцент на право продажу не лише третини маєтку зробив шляхтич Федір Копоть під час оформлення продажу (10 червня 1568 р.) свого Опольського маєтку в Берестейському повіті мстиславському воеводі Юрієві Остику. Зокрема, Ф.Копоть зазначив, що згідно з ухвалою на Берестейському сеймі 1566 р., було постановлено “иж каждому волно жменями своїми водлугъ воли своее шафовати и буд все огуломъ, або и по части, не менуючи двема ани третюю часть, яко перед тымъ бывало, кому хочачи отдати продати, даровати...”⁶⁰

Таким чином, у випадку зі зняттям обмеження на продаж шляхетських маєтностей категорія “новини” не спрацювала, бо саме для шляхти така “новина” була вигідною. Інша ситуація склалася з правом близькості, коли в положеннях II Литовського статуту воно поширювалося лише на договори застави “под страченъем” або “на упад”. Звернемо увагу, що лише в умовах укладання договору застави “под страченъем” або “на упад”⁶¹, коли й родичі шляхтича, що заставив своє помістя, не змогли заплатити викуп, шляхтич, який тримав заставу, перетворювався на повноправного власника (розд. VII, арт. 18)⁶². Із цього приводу М.Владимирський-Буданов висловив думку, що після 1529 р. право родового викупу зникає⁶³. Зауважимо, що таке твердження слабко аргументоване, оскільки в джерелах знаходимо протилежні факти. Наприклад, 7 липня 1556 р. Сигізмунд Август дав підтвердження маршалкові ВКЛ Остафіїві Воловичу на третину дарованих шляхтичем Станіславом Чижем маєтків Городеї, Мошевичів, данників у Здитові (Новгородський повіт) та Берестовиці, Горниці (Городенський повіт), а також на дві третини купівлі цих самих маєтків від 8 січня 1556 р. за 2000 кіп грошів. Такий дозвіл на продаж понад третини родових маєтків Сигізмунд Август дав, виходячи з того, що Станіслав Чиж був зем’янином Корони Польської й не мав осілості у ВКЛ. Згадані ж маєтки він успадкував після смерті свого стричного брата Адама Чижа. Остафій Волович на цей час уже був одружений із удовою Адама Чижа – Федорою, тож і скористався правом родового викупу маєтностей. У результаті Станіслав Чиж “третюю часть пану Остафью далъ, даровалъ и навечность записалъ, со всимъ яко

ся тая третья часть в себе маеть. А две части тых же именей вышешмененых и подворей, и дворищъ спустиль и продалъ пану Остафю Воловичу”⁶⁴. Джерельні підтвердження про функціонування права родового викупу (права близькості) після 1529 й 1566 рр. подає також Н.Старченко. На основі актових матеріалів Володимирського повіту Волинського воеводства дослідниця простежила особливості функціонування права близькості після скасування обмежень на продаж третини шляхетських маєтностей, підрахувавши, що в майже 48% випадків укладання угод купівлі-продажу покупцями виступали особи, які не були пов’язані родинними зв’язками з продавцями⁶⁵, а, відповідно, 52% – належали до однієї родини. Щодо цього маємо дані по Луцькому повіту, де частка контрактів купівлі-продажу, в яких покупцями були особи, не пов’язані родинними зв’язками з продавцями, була значно вищою й становила понад 80%⁶⁶. Тож можна стверджувати, що після 1566 р. й до кінця XVI ст. відбувалося поступове нарощення товарних тенденцій на локальному земельному ринку. Водночас неабиякий вплив на шляхетський загал справляло право близькості.

Таким чином, джерельні підтвердження дії права родового викупу, як складової права близькості, після його суттєвого обмеження нормами II Литовського статуту, дають підстави стверджувати, що не вигідні для шляхти ВКЛ “новини” нею не сприймалися. Натомість продовжувала застосовуватись на практиці вигідна “старина”, у даному випадку функціонування права родового викупу шляхетських маєтностей. За свідченням джерел, навіть після скасування норми про право першочергового продажу маєтностей найближчим родичам, відсоток контрактів купівлі-продажу, здійснених між родичами, був доволі суттєвим.

Насамкінець залишається лише констатувати, що, на наш погляд, у сучасній історіографії існує необхідність глибокого аналізу вказаних категорій, виявлення їхнього впливу на свідомість населення ВКЛ та державні інституції. А це, у свою чергу, дозволить зовсім по-іншому побачити суспільство, в якому проведення реформ гарантувало збереження “старих” порядків.

¹ *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.295.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – К., 1998. – С.5.

³ *Крип’якевич І.* Історія України. – Л., 1990. – С.114.

⁴ *Кром М.* “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994. – С.68.

⁵ Там же. – С.71.

⁶ Там же. – С.76.

⁷ *Ващук Д.* Рецепція норм “Руської Правди” в пам’ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т. I. – С.136–142.

⁸ *Lietuvos Metrika (1499–1514)* (далі – LM). – Uf rađumø knyga 8 (далі – UK). – Vilnius, 1995. – P.240–242.

⁹ Із приводу реконструкції протографу Київського привілею див.: *Ващук Д.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // *Український історичний журнал.* – 2004. – №1. – С.90–101.

¹⁰ LM. – UK 8. – P.241.

¹¹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М.Довнар-Запольским. – Вып. I (1390–1529 гг.). – М., 1899. – С.144–145.

¹² LM. – UK 8. – P.241.

¹³ Акты Литовско-русского государства... – С.145.

¹⁴ LM. – UK 8. – P.241.

¹⁵ LM (1440–1523). – UK 10. – Vilnius, 1997. – P.97.

- ¹⁶ LM. – UK 8. – P.240–242.
- ¹⁷ LM (1387–1546). – UK 25. – Vilnius, 1998. – P.187–191.
- ¹⁸ *Jablonskis K.* Archyvines smulkmenos // Praeitis.– Kaunas, 1933. – Т.ІІ. – P.423–427.
- ¹⁹ LM (1528–1528). – UK 15. – Vilnius, 2002. – P.181–183.
- ²⁰ *Valikonytė I., Lazutka S.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai P emaitijos pemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė – Vilnius, 1998. – P.17–53.
- ²¹ Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltaruių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. – Pirma dalis. – Vilnius, 1991. – P.80–82.
- ²² LM (1528–1547). – 6-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 1995. – P.104.
- ²³ Arhiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisław Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – Т.ІІІ (1432–1534) – Lwów, 1890. – S.366.
- ²⁴ М.Довнар-Запольський відзначав, що тип повного вотчинного права, який, безсумнівно, існував як у Литві, так і в давній Русі, поступився місцем умовному та обмеженому. Вище господарське право поглинуло право приватних осіб, і останнє своєрідно відродилося в земському праві. Історик також поділяв форми службового землеволодіння у ВКЛ на дві групи: 1) термінові й безтермінові тримання; 2) вічні тримання, вотчини й купівлі. Див: *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.591–592.
- ²⁵ *Bardach J.* Trzecizna – cząść swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.133–134.
- ²⁶ LM (1479–1491). – UK 4. – Vilnius, 2004. – P.110.
- ²⁷ Ibid. – P.125–126.
- ²⁸ LM (1528–1547). – 6-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 1995. – P.71.
- ²⁹ Ibid. – P.90–91.
- ³⁰ Ibid. – P.91.
- ³¹ LM (1380–1584). – UK 1. – Vilnius, 1998. – P.30.
- ³² *Bardach J.* Trzecizna – cząść swobodna w litewskim prawie majątkowym... – S.125.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. – Lwów, 1916. – S.87–91.
- ³⁵ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. – Ч.8. – Т.ІІ. – К., 1911. – С.11.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Тут варто відзначити, що, дійсно, рецепція норми про “третину” у ВКЛ мала місце до кінця XVI ст. Детально про це див: *Блануца А.* Норма про “trzeciznu” в Першому Литовському Статуті та її рецепція до кінця XVI століття // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius, 2005. – P.99–106. Однак тут не слід накладати поняття “рецепція норми” на поняття “старина”, бо у випадку “старини” дозвіл на продаж усієї маєтності цілком, унормований II Литовським статутом (1566 р.), не мав би застосування на практиці, чого насправді не сталося.
- ³⁸ Сигізмунд I Старий у спеціальному зверненні до всіх жителів ВКЛ призначив дату (29 вересня 1529 р.), коли запроваджувався I Литовський статут (LM. – UK 15. – P.123–124).
- ³⁹ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение... – С.10.
- ⁴⁰ Акты Литовской Метрики, собранные Ф.Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.І. – Вып.1 (1413–1498). – С.45.
- ⁴¹ LM (1511–1518). – UK 9. – Vilnius, 2002. – P.368.
- ⁴² LM. – UK 10. – P.34–35.
- ⁴³ LM. – UK 1. – P.75.
- ⁴⁴ Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995. – С.44.
- ⁴⁵ Там само. – С.45.
- ⁴⁶ *Пичета В.И.* Литовский статут 1529 г. и его источники // Учёные записки Института славяноведения Академии наук СССР. – Т.V. – М., 1952. – С.256.
- ⁴⁷ *Мишко Д.І.* Перший Литовський Статут і його історичне значення // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вып.4. – С.17–18.

- ⁴⁸ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). – Кніга запісаў 28. – Менск, 2000. – С.127.
- ⁴⁹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). – Кніга запісаў 43. – Мінск, 2003. – С. 51.
- ⁵⁰ Там жа. – С.105–106.
- ⁵¹ Там жа. – С.107–108.
- ⁵² Обмеження на продаж третини шляхетських володінь було зняте на Берестейському сеймі 1 липня 1566 р. До цього великокнязівську владу змусила шляхта, що неодноразово вимагала зняти такі обмеження. Див: *Блануца А.* Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.130–131.
- ⁵³ Підраховано за: Володимирський городський суд. Подокументні описи актових книг. – Вип. 1. Справи 1–5 (1566–1570). – К., 2002.
- ⁵⁴ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф.25. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31–32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459–460; Ф.26. – Спр. 1–13, 62.
- ⁵⁵ Детальніше про динаміку укладання контрактів купівлі-продажу в Луцькому повіті Волинського воеводства другої половини XVI ст. див.: *Блануца А.* Частота укладення земельних контрактів між волинською шляхтою (за матеріалами Луцьких актових книг 1566–1599 рр.) // Український історичний збірник. – 2003. – Вип.6. – К., 2004. – С.85–102.
- ⁵⁶ Підраховано за: Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. – К., 2002. – С.227–495.
- ⁵⁷ Угоди-транзакції з об'єктом продажу третини маєтку виявлено лише в 2-х книгах записів: LM (1566–1574). – UK 51. – Vilnius, 2000; LM (1569–1570). – UK 52. – Vilnius, 2004.
- ⁵⁸ Підраховано за матеріалами книг записів №1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 25, 28, 43, 44, 51, 52 і судових книг №4, 6, 8, 10, 11 ЛМ.
- ⁵⁹ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.П. – Спр.222245. – Арк.49 зв.
- ⁶⁰ LM (1566–1574). – UK 51. – Vilnius, 2000. – P.148–149.
- ⁶¹ Тобто, втрата права на викуп.
- ⁶² Статут Великого князства Литовського 1566 года // *Временник Императорского московского общества истории и древностей российских.* Книга 23. – Москва, 1855.
- ⁶³ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение... – С.10.
- ⁶⁴ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560)... – С.71.
- ⁶⁵ *Старченко Н.* Хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст.? // V конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Частина 1. – Чернівці, 2003. – С.161.
- ⁶⁶ Див.: *Блануца А.* Обіг земельних володінь волинської шляхти в другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566–1599 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С.132–133.

The article reviews functioning of institutes of “old customs” and “novelty” in legal and economic sources of Grand Lithuanian Duchy of the second half of XV–XVI cc. It analyses lists of by-law documents and marks that beginning from the third part of XVI century mentioned categories were not used in legal documents. The procedure of “old customs” misuse by gentry is cleared up: all beneficial innovations were protected and labeled as “old customs”, and unfavourable ones were rejected. This is vividly confirmed by analysis of operations with land purchase-selling. Moreover, limitation of selling of estates in before statute period was considered as a manifestation of “old customs” that existed from old times. But canceling of such restriction that became “novelty” for society, immediately turned into “old custom”, because it suited the interests of gentry.